

УЛУҒБЕК ҲАМДАМОВ

**БАДИИЙ ТАФАККУР
ТАДРИЖИ**

МОНОГРАФИЯ ВА МАҚОЛАЛАР

**Тошкент
«Янги аср авлоди»
2002**

*Ушбу китобимни бувим Ҳавохон ая Абдулло қизи ва отам
Абдуваҳоб Каримжон ўглига бағишлайман.*

Муаллиф

*Улугбек Ҳамдамовнинг «Бадий тафаккур тадрижи» ном-
ли монографияси XX аср ўзбек шеърятининг тадқиқига ба-
ғишланган. Маълумки, бу асрга келиб шеърятимиз ҳам маз-
мунан, ҳам шаклан ўзгарди, янгиланди. Тадқиқот объекти
жуда катта даврнй таъкил этади, бироқ у обзор шаклида
эмас, балки унда айнан шу катта даврда рўй берган бадий
тафаккурдаги улкан силжишлар моҳияти ва қонуниятлари-
ни очиб беришга ҳаракат қилинади.*

Расмий тақризчилар: Филология фанлари доктори,
профессор Наим КАРИМОВ

Филология фанлари доктори,
профессор Собир Мирвалiev

Ҳ $\frac{4702620206}{356(04)-2002}$ 2002 йил

ISBN 5-633-01381-6

@ Улугбек Ҳамдамов, «Бадий тафаккур тадрижи» «Янги аср» авлоди, 2002

МОНОГРАФИЯ

1-фасл

XX АСР АДАБИЁТИМИЗ ИДРОКИГА ДОИР

Ҳар бир янги давр ибтидосида шу чоққача босиб ўтилган йўл — мозийни англаш эҳтиёжи ҳам инсон, ҳам жамият олдида пайдо бўлади. Чунки Бугун ва Эртанинг илдизлари ҳаминша айнан Кечанинг бағрида қоимдир. Шу нуқтаи назардан қаралганда келажакка талпинар эканмиз, орқага қайрилиб, унинг табиатини тушунишга чоғланамиз, ўтмишни яқиндан таниб, ютуқ ва хатолардан сабоқ олмоққа тутинамиз. Нафақат аср, балки 2000 йиллик якун топиб, янги юз ва минг йилликка қадам қўйганлигимиз ва юқоридаги рақамлар оддий гап эмас. Агар шундай бўлганда эди, у ҳақда тўхталиб, нимадир айтиш илинжида тараддудланмасдик. Биз бу рақамлар замирида аввало, инсониятнинг тамаддун силсиласида навбатдаги босқичга кўтарилаётганини назарда тутамиз. Яъники, кейинги юз йил мобайнида фан ва техника соҳасидаги ютуқлар бутун дунё жамоатчилиги эътиборини ўзига ром қилиб қўйди. Аввалги ҳаётнинг хийла турғун ва ўта бемалол мароми илим-фан ва техника ривожини натижасида шиддатли тус олди. Ва инсон ўзгарди: унинг тушунчалари, дунёқараши, қадриятлари бошқачаланди. Бу — биринчи чизиқ. Иккинчи чизиқ эса ўз мамлакатимизда кейинги юз йил ичида рўй берган сиёсий-ижтимоий ўзгаришлар ва уларнинг ватандошимиз тафаккур тарзига таъсири масаласидир. Ана шу икки йўналишдаги омиллар XX аср кишисини аввалги даврларникидан беқиёс даражада фарқлантириб юборди. Худди шу ўзгарган Инсон адабиётда, жумладан, шеърятда акс этди. Янги юзйилликка ва шу билан бирга, янги ижтимоий — сиёсий ҳаётга кириб бораётган кунимизда XX аср кишисини аввало, тафаккур тадрижи ва унинг ижтимоий-психологик асослари нуқтаи назаридан тадқиқ қилиш Бугуннинг Эҳтиёжидир. Айни ишонч XX аср ўзбек адабиёти бадий тафаккур тадрижининг ижтимоий-психологик омиллари борасида кўпдан кўп изланишлар олиб боришни тақозо этади.

XX аср ўзбек адабиётини, унинг тараққиёт босқич ва омилларини юксак бадийлик мезонларини назардан қочирмаган ҳолда,

айни чоғда, масалага кенгроқ ракурса ёндошиб, турли хил ижтимоий-психологик шароитлардаги Инсонни, унинг қалб тебранишларини, тафаккур тарзини, буларнинг реал ҳаёт билан алоқаси қонуниятларини ҳам тадқиқ этиш алал-оқибатта сиз билан биз ўтган юзйилликда қандай яшадик, ишонч ва эътиқодимиз, дунёқарашимиз, кайфиятимиз... нималардан иборат эди? — каби ўнлаб саволларга жавоб топишда ёрдам беради. Чунки жамият ҳаётининг ўтмишини англаш унинг бугуни ва эртаси учун ҳамisha ҳам ўғит вазифасини ўтайди. Зеро, яқун топаётган юз йиллик ўзбек адабиётида саналган жиҳатларнинг барчаси мужассамки, уларни англаб, навбатдаги илмий-назарий юришлар учун мустаҳкам заминга эга бўлсак, дея яхши ният қилсак арзийди. Шу маънода, аввало, «XX аср ўзбек адабиётининг ғоявий-тематик тадрижи» масаласини қайта кўриб чиқиш керак. Дарҳақиқат, XX асрда инсон жуда кўп воқеаларни, эврилишларни бошидан ўтказди, озмас-кўпмас нақ учта ижтимоий тузумни кўрди ва буларнинг бари адабиётимизда қайсидир маънода акс этди. Жамиятнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётидаги бурилиш ва ўзгаришлар гоҳида адабиётимизнинг бош мавзусини белгилади. Баъзан эса ижодкор, айниқса, ижодкор-шоир ҳар қандай ижтимоий долзарб муаммоларни бир четга йиғиштириб қўйди, испан файласуфи ва эстети Ортега-и Гассет таъбири билан айтганда «кўз қорачигини ичкарига қаратди» ва ўз кўнгил дунёсининг кашфига берилди. Буларнинг ҳаммаси XX асрда рўй берди ва улар шу давр адабиёти, хусусан, шеърятининг ғоявий-тематик даражасини белгилади. Масала моҳиятини теранроқ англаш учун назаримда ишни аввало, ижодкор ва давр муносабатига тўхталишдан, уларнинг ўзаро бир-бирига таъсири даражаларини тарихий-илмий-назарий жиҳатдан аниқламоқдан бошлаш керакка ўхшайди. Назаримда, биз ушбу масалани икки жиҳатга кўра четлаб ўтолмаймиз. Биринчидан, ҳар бир тадқиқотчининг индивидуал ёндошувига кўра, иккинчидан, ҳар бир давр яхлит ҳолда тадқиқот объекти қилиб олинар экан, айни шу давр ва ижодкор-шахс ўртасидаги ўзига хос муносабат характерини аниқлаш заруратига кўра. Чунончи, Чўлпон шеърятини мутолаасидан сўнг биз поэзияни ижтимоий, Рауф Парфи шеърятини билан танишгандан кейин руҳий ва яна айрим шоирлар ижодида етакчи ўрин тутувчи ишқий лирикага дуч келгач эса уни инсоннинг қоникмаган биологик майлларини ифода этувчи ҳодиса деб аташга мойиллик сезамиз. Ле-

кин ҳақиқат уларнинг биттасидагина эмас, балки ҳаммасида, ҳаммасининг бирлигидадир. Аммо ана шу шеърят даражасини кўпинча ва асосан, у ёзилган давр, даврнинг ижтимоий-сиёсий-психологик муҳити белгилаб беради. Даврнинг ўзи эса ҳали тубдан ўзгаришга учрамаган ижтимоий муҳитдир. Ижтимоийликнинг турланиши даврлар алмашинуви демакдир.

Кўринадики, ҳар қандай санъат асари маълум маънода даврнинг ҳам маҳсули. Бироқ ўртада шахс, шахс-шоир мавжудлигини ҳам ёдда тутамиз, албатта. Агар бундай бўлмаганда аср боши истибдод даврида ҳамма шоирлар Чўлпон сингари истиқлол дардида ёниб куйлаган бўларди, 60-70-йилларда Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов, Рауф Парфи, Омон Матчон, Ҳалима Худойбердиева каби инсонни, унинг кўнглини тараннум этган бўларди, 70-йиллар авлоди янглиғ ижтимоий адолатни, истиқлолни зимдан соғиниб, серташбеҳ ашъор битарди. Йўқ, фақат бармоқ билан санокли шахс-шоирларгина давр пульсига қўлини қўйгани ҳолда чинакам шеърят намуналарини бера олдилар. Демак, давр шахсни тебратди, шахс эса шеърни. Ўз навбатида шеър одамларга таъсир қилди, одамлар эса даврга. Демак, шахс даврдан олиб, даврга берди. Кўринадики, шахс-шоир аввало, давр ва шеър ўртасидадир. Даврнинг руҳи шеърда қандай ва қай даражада акс этиши ўртада турган шахсга, унинг салоҳиятига боғлиқ.

Ҳеч бир иккиланишларсиз айтиш мумкинки, ғоясиз шеър бўлмайди, ҳатто бир гулни тараннум этган тўрт қатор шеърнинг ҳам ўз ғояси бўлади. Лекин XX асрга келиб ўзбек адабиёти, жумладан, шеърят баъзан хоҳлаб, баъзан ихтиёрсиз равишда фақат ҳукмрон мафқурани акс эттирувчи воситага айланиб қолган даврларни ҳам бошдан кечирди. Унинг санъат эканлиги, ҳар нарсадан олдин инсон қалбининг энг нозик тебранишларини сўзга кўчирадиган ноширлик вазифаси нутилди. Бу ҳол айниқса, 30-йиллардан кейин, қачонки, собиқ шўро ҳокимияти мустаҳкамланиб, ўз сўзини ўткази оладиган даражага етгандан сўнг янада авж олди. Ва қарийб истиқлолгача давом этди. Бироқ шуни ҳам алоҳида қайд этиш жоизки, лириканинг ғоят даражада мафқура-лашувини фақатгина шўроларгагина тақаб қўйиш адолатдан бўлмайди. У ҳамма замонларда у ёки бу даражада яшаб келган ва бундан кейин ҳам яшаб қолади. Бу ўринда бизнинг вазифамиз — ўзбек адабиётининг айнан XX аср давомида ижтимоийлашувига жараёнини текшириш мисолида умуман шу ҳолнинг ўзига хос қонуниятларини тадқиқ этишдир.

Албатта XX аср ўзбек адабиёти нафақат ижтимоий-сиёсий руҳ-ни ифода этган, балки айни чоғда ўзининг жуда салмоқдор меди-татив қисми билан ҳам эътиборимизни тортади. Бу ҳол, айниқса шеърятимизда яққол акс этади: Чўлпондан бошланган, Ойбек ва Миртемирда давом эттирилган, 60-70-йиллар авлодлари то-монидан фаол ривожлантирилган, ниҳоят, 90-йиллардан ўзининг навбатдаги босқичини яшаётган кўнгил шеърятининг пайдо бўлиш ва ривожланиш қонуниятларини ўрганиш ҳам адабиёти-миз илмининг вазифаларидандир.

Ижод табиати яна шуниси билан мураккабки, шўро давридаги ҳар қанақа тарғибу ва ташвиқотга, дабдаба-ю назоратга қарамай, адабиётимизда инсоннинг кўнгил ҳолини, руҳ кайфиятини акс эт-тирувчи шеърлар барибир яратилаверган. Ҳолбуки, бундай шеър-лар учун Чўлпону Ойбек, Абдулла Орипову Рауф Парфи каби қатор шоирларимиз дурустгина танбехлар олганлиги адабиёт тарихидан яхши маълум. Лекин ижодкор руҳ барибир ўзининг асл ҳолини баён этишдан воз кечмаган. Демак, XX аср ўзбек адабиёти, хусусан, шеърятти ҳукмрон мафкуранинг таъсир доирасидан баъзан чиқа олган ва ўз асл вазифасини адо этишга ҳаракат қилган.

Аср бошида жадид адабиётининг идеали, аввало, юрт озод-лиги ва миллатнинг тикланиши билан боғлиқ қатор масалалар бўлган эса, собиқ шўро даврида адабиёт идеали кўп жиҳатдан ҳукмрон мафкуранинг соясида қолиб кетди. Ҳатто айтиш мум-кинки, империянинг ғояларига деярли тенглашиб қолди. 60-йил-ларга келганда эса шеърятда инсоннинг камолоти, Ватан, ша-рафли ва ҳалол меҳнат, яхшилик, эзгулик деган тушунчалар қай-сидир маънода идеал вазифасини ўтаган бўлса, 70-йиллардан бу ёндаги ўзбек шеъряттида ижтимоий адолат, Ватанни севиш ва ҳатто Ватан истиқлоли мавзулари (рамзлар воситасида) шоир-нинг идеали даражасида куйланди. Собиқ империя қулагач эса маълум муддат шеърят идеалсиз — таянчсиз қолди ва таскин-сиз бир алфозда кўнгил пучмоқларида «жон сақлаш»га уриниб кўрди. Ниҳоят, мамлакатимиз мустақилликни эълон қилиб, ўзини ҳар соҳада тиклай боргани сари жамиятнинг қайтадан ўз ижти-моий идеали пайдо бўлиши зарур ва ҳатто секин-аста шаклла-ниб бормоқдаки, шубҳасиз, бу ҳам ўзбек адабиётининг, шеърят-тининг эртанги кунда ўз аксини топади.

Ниҳоят, яна бир масала: адабиётнинг ғоявий-тематик мазму-ни унинг поэтикасига, поэтик мундарижасига таъсир кўрсатади.

Насримиз ва назмимиз поэтикаси ҳар хил сабабларга кўра кўп бор ишланган. Шунга қарамасдан, поэтикани ўз ҳолича эмас, балки унинг турли хил ижтимоий-маиший шароитдаги ҳолатини текшириш мақсадга мувофиқдир. Яъни жамиятнинг турли хил кайфияти ва адабиёт муносабати, биринчисининг иккинчисига таъсири муаммолари ҳамда чегараларининг қонуниятлари диққат марказида турмоғи лозим.

Чунончи, конкрет бир давр — XX аср ҳаёт ритмининг бевоқофияти насримиз, драматургиямиз ва шеърятимиздаги акси масалаларини ўрганиш жудаям қизиқарли ва керакли илмий натижаларга олиб келади. Чунки ушбу аср давомида ҳаёт ўз ритмини бир эмас, бир неча бор ўзгартирди, аynи ўзгачалик эса янги ва бошқа адабиётнинг куртак очишига, гуллаб-яшнашига шароит яратди. Масала моҳиятига теранроқ тушиб борганимиз сайин юқорида кўриб ўтганимиз ижтимоий ва медитатив асарлар илдизларини, уларни ўз бағрида етиштирган заминни илғай бошлаймиз. Демак, адабиётдаги, хусусан, шеърятдаги янгиланиш қайсидир маънода ҳаёт ритмининг ривожланиб бориши билан ёнма-ён тарзда ҳам содир бўладиган жараён экан.

Юқоридаги жараёнлар қонуний равишда жанр ва ифода йўсинидаги ўзгаришларга, янгиланишларга олиб келади. Масалан, шеър — шоир ижодининг маҳсули. Шоир – жамиятнинг бир парчаси, унинг ижтимоий, маиший, маданий ҳаёт тарзидан таъсирланиб яшаган инсон. Бас, шундай экан, жамият ҳаётидаги у ёки бу даражадаги ўзгаришлар шоир ижодида у ёки бу шаклдаги жанр ва ифода йўсинларини пайдо қилади. Буни бошқачароқ ҳам айтиш мумкин: янги жанр ва ифода йўсинларининг вужудга келишига айнан ҳаёт ритмининг ўзгариши, ижтимоий, маиший, маданий ҳаётимиздаги янгиланишлар сабаб бўлади. У янги кайфиятнинг меваси, шоир воситалигида жамият эҳтиёжининг қондирилиши йўлларидаги ҳаракатлардир. Илғари вазнга — муайян шеър қолипига шоирнинг кўнгил кайфияти туширилган бўлса, XX асрга келиб ижодкор кайфиятининг вазнига қараб шеър шакли танлана борди, ҳатто бундан-да каттароқ ишга қўл урилди: янги, синтетик вазнлар «ихтиро» этила бошланди.

Шу маънода XX аср ўзбек шеърятини, умуман адабиёти шаклида рўй берган улкан ва кескин бурилишларни шу даврнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида содир бўлган воқеа-ҳодисаларнинг табиий оқибатлари билангина тушунтириб бўлади. Чунончи, тарих-

дан маълумки, арабларнинг таъсиридан сўнг то XX асрнинг бошларига қадар назмимиз асосан арузда ёзилиб келинган, XX асрга келганимизда эса аруз тарихий вазн даражасига тушиб қолди. Унинг ўрнини аввало бармоқ, қолаверса, сарбаст эгаллади. Бироқ бу ҳолнинг қонуний сабаблари нималардан иборат эканлиги алоҳида тадқиқотлар майдонида яна-да теран, яна-да кўламли илмий далиллашни тақозо этадики, буларнинг ҳаммаси яшаб ўтганимиз XX аср моҳиятини ёрқинроқ тасаввур қилишимизга имкон яратади.

Жамиятнинг ижтимоий-маданий ҳаракати давомида адабиёт шакллари у ёки бу даражада турланиб-ривожланиб борар экан, ўзгариш ҳар нарсадан олдин ижодкор «мен»ида пайдо бўлади. Агар ижодкор «мен»и янгиланмас экан, унинг атрофга, воқеликка муносабатида ўсиш бўлмас экан, асарларидан катта ўзгаришни кутиш мумкин эмас. Зеро, адабий «мен» айнан ижодкорнинг «мен»идан озикланади деймиз. Чунки у баъзан ижодкор «мен»ига тенг маънода бўлса, баъзан ундан кенгроқ ё торроқ бўлишига қарамай, алал-оқибатда шоир ё ёзувчи «мен»ининг қандайлигига боғлиқ бўлиб яшайди.

XX аср ўзбек шеърляти лирик «мен» такомилли деганда биз аввало, жадид шеърлятидаги Ватан озодлиги ва яхлитлиги учун, миллатнинг обод ва маърифатли келажаги учун, тараққиёт учун қайғураётган шеър қаҳрамони билан юзма юз келсак, собиқ шўролар даврида ҳукмрон тузумнинг тарғиб ва ташвиқи остида мавжуд мафкурага сидқидилдан ишонган, унинг манфаатларига ҳамоҳанг яшаётган, лекин, барибир, тинчлик ва фаровонликни, бирдамлик ва ҳамкорликни ёқлаётган лирик «мен» билан учрашамиз. Бу вақтда лирик «мен»нинг эътибори кўпроқ ташқарига — жамиятдаги ўзгаришларга қаратилган ва унга маҳлиё бўлган эди. 60-йилларга келганда лирик «мен» миқёсни кенгроқ олди ва бир пайтнинг ўзида ҳам ташқаридаги воқеликка, ҳам ўз кўнгил ҳолатига муносабат билдиришга ҳаракат қилди. 70-йилларга ҳам шу ҳол кузатилади, бироқ бу авлодда жамиятда бўлаётган воқеа-ҳодисаларга нисбатан танқидий руҳ кучайди, ҳатто фақат танқид эмас, балки унда ўзгаришлар қилиш кераклигига имо-ишоралар қилди, баъзан ҳатто рамзий чақириқларгача журъат этилди. 80 - ва 90-йиллар шеърляти лирик «мен»ида эса жамиятда рўй берган глобал ўзгаришларнинг баъзан тушкун, баъзан эса кўтаринки таъсири акс этди.

Умуман олганда, XX аср ўзбек адабиёти, жумладан, шеър-ияти турли хил тузумдаги жамиятнинг ижтимоий, маиший, маданий ҳаёти заминида туғилган, хилма-хил моҳият ва шаклга эга ғоят мураккаб бир ҳодисаки, уни чуқур тадқиқ этиб, илмий баҳосини бериш, шу асосда адабиёт назариясига таалуқли янги натижаларни қўлга киритиш ҳамиша ҳам муҳим вазифалардан ҳисобланади.

2-фасл

ДАВР, ШАХС ВА ШЕЪРИЯТ

Кўп асрлар оша давом этган ижтимоий муносабатлар инсонни инсон айлаганлигига бугун ҳеч ким шубҳа кўзи билан қарамаса керак. Шунинг учун ҳам бу ҳақиқатни бироз бўрттириб, ижтимоий ҳаёт маймунни инсонга айлантирди, дея эълон қилишди. Аслида узоқ эволюцион йўлни босиб ўтган мавжудот инсоннинг ўзи эди. Маймун меҳнат воситасида инсонга айланди, деган лoфни асл маънода эмас, балки кўчма маънода қабул қилсак, сихни ҳам, кабобни ҳам куйдирмаган бўламиз. Чунки шундай қилинганда одамнинг маймундан тарқамаганлигини айтиш билан бирга инсоннинг ҳозирги ҳолга келишида меҳнатни, ижтимоий ҳаётнинг буюк родини эътироф этамиз.

Маълумки, меҳнат кишиларни кўплашиб, жамоа бўлиб яшашга, жамоалар эса ижтимоийлашувга олиб келди. Инсонни эра-мизгача «сиёсий ҳайвон», асримизда (XX) эса «ижтимоий мавжудот» деб атадилар ва бунда ана шу мулоҳазалардан келиб чиқилди. Назаримизда, шу ўринда масаланинг нозик бир тарафига эътибор бермоқ керакки, ижтимоийлик инсонни майдонга келтирдими ёки унинг ўзини инсоннинг моҳияти юзага келтирдими? Бу ҳол беихтиёр «товуқ олдин пайдо бўлганми, тухум» деган ўша қадимий саволни киши ёдига тушириши табиий. Илм-фаннинг ривожини шуни исбот қилмоқдаки, одамзод туғилмасидан илгари она қорнидаёқ программалаштирилади. Бас, шундай экан, ҳали дунёга келмасидан аввалоқ инсоннинг моҳияти белгиланиб қўйилади. Унга кўра инсон ижтимоий мавжудотдир. Демак, ижтимоийликни, аввало, инсоннинг ўзи майдонга келтирди, ижтимоийлик инсоннинг фитратидан ўсиб чиқди. Бу қараш ижтимоий ҳаётнинг онгни белгилашига асло зид келмайди. Аксинча улар-

ни бир-бировининг қонуний давоми ўлароқ қабул қилсак, тўғрироқ бўлади. Демокчимизки, агар инсон моҳиятида ҳозир етиб келганимиз ижтимоий ҳаётни яратувчи ва унга мувофиқ келгувчи уруғлар бўлмаганда эди, одамзоднинг турмуши масалан, ҳайвонотникига монанд ривожланарди. Бу фикр одамзод эволюциясининг ибтидосига тааллуқли бўлиб, ҳозир туғилаётган чақалоқ онгини, шубҳасиз, ижтимоий ҳаёт белгилайди, дея оламиз. Чунки башарият шу чоққача босиб ўтган йўлни унинг қайта ўтмагига ҳожат йўқ. Бугуннинг кишиси эволюциянинг ҳаракат чизигига нисбатан энг сўнгги босқичида турибди. Лекин бугун туғилаётган чақалоқ онги ҳам ўз моҳиятига кўра ижтимоийликни қабул қилишга мойилдир. Ахир ҳайвонлар орасида яшаган «маугли»ларнинг умри одатдагидан қисқа бўлишига сабаб уларнинг ижтимоий ҳаётдан узилганлигида эмасмикин? 1799 йилда овчилар Франция жанубида жойлашган Евверона ўрмонидан топиб олинган 12 ёшли боланинг қисмати бизнинг олдимизга талай саволларни қўяди. Психолог Ж. Годфруа¹нинг ёзишича Виктор (уни шундай деб номлашган - У.Ҳ.) қисқа вақт ичида икки оёқда юришни, одамлар ишлатадиган нарсалардан фойдаланишни ўрганиб олган ва энг муҳими, у биронта маймун қобил бўлмаган нутқнинг илк шаклларига эга эди. Лекин Викторнинг жамиятга кўникувидаги муваффақиятлари ана шулар билан чегараланган. Ва у 40 ёшида вафот этган. Годфруа савол ташлайдики, агар болада инсонга хос аломатлар бўлса, нега у одамлар орасига қайтгандан кейин ҳам жамиятнинг тўлақонли аъзосига айланолмади? Айни пайтда Ҳиндистонда ва Сальвадор ўрмонларидан топилган беш ёшли «кичкина Тарзан»ларни қайта тарбиялаш мумкин бўлганини қайд этади.

Кўриниб турганидек, бу ўринда чиқарадиган хулосаларимиз бироз бошқача бўлади. У олдимизга бир-бирини зидди бўлган қатор саволларни қўяди: инсон моҳиятан ижтимоий мавжудотми ёки унинг ижтимоийлашуви фақат муҳит ва тарбия орқали юзага чиқадими?

Назаримда, битта Виктор мисоли билан, яъни унинг жамиятга бутунлай қўшилиб кетолмаганини айтиш билан ижтимоийлик одамзоднинг илдизида эмас, дея олмаймиз. Бундай хулосага келиш учун бир эмас, балки бири-иккинчисини айнан тасдиқловчи ўнлаб, юзлаб мисоллар керак бўлади. Қолаверса, туғилгандан бошлаб то 12 ёшгача одам боласи билан мулоқотда бўлмай, ўзи

ёлғиз ўрмонда яшаган Викторнинг юқорида Годфруанинг ўзи тан олган муваффақиятлари ҳам бўш жойда пайдо бўлган эмас, балки, бу ҳол менингча, инсоннинг моҳиятида барибир ижтимоий ибтидо борлиги билан изоҳланади. Жуда кўп олимлар, жумладан, Годфруа ҳам ҳаётнинг пайдо бўлишини инглиз табиатшуноси Чарлз Дарвиннинг 1859 йилда эълон қилган «Хилларнинг пайдо бўлиши тўғрисида» (О происхождении видов) деб номланувчи назариясига асосланиб, илк одамлар 8 млн. йил аввал шарқий Африкада юз берган геологик катаклизм оқибатида иқлимнинг ўзгариши билан пайдо бўла бошлаган, дейишади. Ўрмонда қолган гуруҳ олдинги ҳаёт тарзини давом эттирган, иккинчи, кейинчалик баланд уйлар билан қопланган пасттекисликда қолган гуруҳ эса ўзгарган муҳитнинг шартларига мослашиб яшашга мажбур бўлган ва шулар илк одамлар экани айтилади². Яъни уларнинг фикрича, маймунни одамга айлантирган бирдан бир куч - муҳит, ўзгарган ҳаёт тарзи. Демак, инсониятнинг бугун эришган цивилизация даражаси ҳам муҳитнинг меваси, ижтимоийлик ҳам одамзоднинг ҳаёт шартларига мослашиш жараёнида туғилган воқелик, холос.

Булардан шундай хулоса чиқарса бўладими, одамзод босиб ўтган эволюцион йўлни сунъий равишда яратиш билан ҳозирги шимпанзе ва орангутанларни ҳам инсонга айланиши таъминланади. Наҳотки? Ҳаётнинг аввало, сувда пайдо бўлиб, секин-аста қуруқликка, ҳавога тарқалгани, дастлаб бир ҳужайрали мавжудот бинога келиб, кейин кўп ҳужайралига айлангани ва шу тарзда миллиард йиллар давомида миллионлаб мавжудот хиллари ажралиб чиққани ҳақидаги қарашларга эътироз туғилмайди. Бироқ икки хил муҳитга тушиб қолган битта хилдан маймун ва одам бино бўлди дея, инсоннинг бугунги ҳолига келишини ташқи факторгагина боғлаб қўйиш мавжуд ҳақиқатнинг фақат бир томонини кўрсатади. Чунки инсонни инсон айлаган иккинчи, инсон моҳиятини ифода этувчи ички фактор ҳам борки, назаримда тамаддуннинг бугунги кўриниши, ижтимоийлашув айни шу ердан ибтидо олади. Яъни инсонни, унинг ижтимоий моҳиятини фақат 8 млн. йил аввал Африкада содир бўлган ўша геологик катаклизм оқибати билангина боғлаш уни тасодиф билан боғлашдек гап. Аслида эса мавжудотнинг қайси бир хили маймунга ва фақат маймунга, бошқа бир хилининг эса одамга ва фақат одамга айланиши қонуният бўлиши керак. Агар масалага шу тарзда

ёндошсак, ижтимоийликнинг инсон моҳиятидан, уни мавжудотнинг бошқа хилларидан ажратиб турувчи руҳий асосидан илдиз отганига гувоҳ бўламиз. Ва муайян ижтимоий психологик кайфиятли даврни ўзида акс эттирувчи адабиёт ҳам ўзининг энг тегур томирлари билан ўша асосдан сув ичишини кўрамиз. Демокчимизки, инсон ва ижтимоийётни бир-биридан ажратиб ўрганиб бўлмайди, улар бир-бировини тақазо қилувчи иккита қутбга ўхшайдики, бирисиз иккинчиси ўз моҳиятини йўқотади. Шунинг учун ҳам айниқса, XX аср аввалига келиб, инсонни асосан ижтимоий мавжудот сифатида ўргана бошлашди, ҳатто баъзи бир мамлакатларда бу ишга шу даражада ружу қўйишдики, оқибатда «инсон - социал мавжудот» деган ақидадан келиб чиққан ҳолда ҳаётни қайта қурмоқчи бўлишди. Мен муваффақиятсиз яқунланган шўролар ҳаракатини назарда тутаяпман. Нега муваффақиятсиз? Чунки аввало, инсон фақат социал мавжудот эмас. У яна биологик, руҳий асосларга ҳам эга, ўз ҳаётида айни шу жиҳатларни ҳам ифода этилишига эҳтиёжманддир. Лекин шўролар бу билан ҳисоблашмай, К.Маркс «Капитал»и ва бошқа асарларида илгари сурилган ғояларни чала ўзлаштириб, янада тўғрироғи, Маркс ғояларини ўз мақсадларига мослаган³ равишда дунёда социалистик мамлакат яратмоқчи бўлишди. Яратишди ҳам. Бироқ у бор-йўғи етмиш йил яшади. Бунинг бир сабаби - собиқ Иттифоқ мустамлака сиёсатини юргизган бўлса, яна бири, эҳтимол асосийси - давлатнинг яшаш тарзи инсоннинг социал мавжудотлиги асосида ташкил этилганди. Йўқса, урғуни инсоннинг жинсий майлига, яъни унинг биологик тарафига берган З.Фрейд асарлари таъқиқланмасди. Руҳий илдиз билан боғлиқ соҳалар, қарашлар (хусусан, дин) қувғин этилмасди...

Албатта, инсонни ҳаракатлантирувчи куч фақат унинг социал мавжудотлиги дея иккала оёқни бир этikka текиб олиш қанчалик янглиш бўлса, инсонни бошқарувчи асосий фактор - жинсий майлгина, дейиш ҳам шунчалик хато эди. Бинобарин, даставвал К.Г.Юнг ва А.Адлер каби олимлар устозлари Фрейд назариясини бирёқламаликда айблашган бўлса, кейинчалик психоанализ отасининг ўзи ҳам хатосини тушуниб етган. Инсон шахсини ўрганишнинг энг оптимал варианты дея Фромм инсоннинг дунёга, бошқа одамларга, табиатга ва ўз-ўзига муносабатини тадқиқ этишни ҳисоблайди. Айни пайтда биологик факторлар ролини асло камситмайди. Демак, Фромм Фрейддан фарқли

ўлароқ, инсонга биосоциал мавжудот деб қаради ва бир қадам олдинга кетди.

Буларнинг ҳаммаси асосан, инсонни ўрганишнинг ғарбона йўллариidir. Хўш, инсонга шарқ мутафаккирлари қандай қарайди ва уни ким ўлароқ тақдим этади? Аввало, шуни таъкидлаш жоизки, шарқ уйғониш даврининг барча буюк мутафаккирлари инсонни тушунтиришда унинг руҳий тарафига урғу беришган. Таъбир жоиз бўлса, руҳни инсоннинг илдизи ўлароқ қабул қилишган. Марказий Осиёда ушбу қарашнинг шаклланишида Ислом дини асосий ролни ўйнаган. Муқаддас китобда «Албатта биз Оллоҳнинг бандаларимиз ва албатта биз у Зотга қайтгувчилармиз»⁴ дея буюрилади. Демак, фалсафий қарашларимизнинг кейинги ўн асрлик ривожидида ислом руҳи етакчилик қилади. Бу дунёқарашга кўра бани одамни Худо яратди ва ўлимдан сўнг инсон яна Эгасининг ҳузурига қайтади.

*Тинглагил, най не ҳикоят айлағай,
Айрилиқлардан шикоят айлағай.
...Кимсаким тарк айлади ўз аслини,
Қайта излар рўзгорин васлини*⁵.

деб ёзади Жалолиддин Румий. Дин фалсафасига кўра вақтида жаннатда яшаган инсон таъқиқланган мевани еб қўйгани учун ер юзига қувилган. Бинобарин, жаннат - аслий ватанидан йироқ тушгани учун одамзоднинг заминдаги ҳаёти кўпинча ғурбатдан иборатдир. Шунинг учун ҳам най, яъни ризвондан бадарға этилган инсон шикоят айлайди. Худди ўз аслини, рўзгорини тарк айлаган кишининг яна уни қўмсаб ўргангани сингари. Лекин ҳамма ҳам эмас, балки шу ҳолини англаган, руҳий илдизи қўпорилиб кетмаган зотларгина «айрилиқлардан шикоят айлайди».

Хулоса қилиш мумкинки, инсон ҳам ижтимоий, ҳам биологик, ҳам руҳий илдизга эга, уларнинг жамини ўзида жо қилган мураккаб мавжудот. Демак, биз инсон ва унинг фаолияти тўғрисида бирон бир фикрни айтишга чоғланар эканмиз, ана шу илдизларнинг барчасига асосланишга мажбурмиз.

Шеърият эса инсоннинг барча мураккабликларини ўзида жамлаган шундай бир объектдирки, уни тадқиқ этиш орқали биз инсонга яна-да яқин борамиз. Чунончи, Чўлпон шеърияти мутолаасидан сўнг биз поэзияни ижтимоий, Р.Парфи шеърияти билан танишгандан кейин руҳий, аксарият шоирлар ижодида етакчи ўрин

тутувчи ишқий лирикага дуч келгач эса уни инсоннинг қониқмаган биологик майлларини ифода этувчи ҳодиса деб аташга мойиллик сезамиз. Лекин ҳақиқат уларнинг биттасидагина эмас, балки ҳаммасида, ҳаммасининг бирлигидадир. Аммо ана шу шеърятнинг даражасини кўпинча ва асосан у ёзилган давр, даврнинг ижтимоий-сиёсий-психологик муҳити белгилаб беради. Даврнинг ўзи эса ҳали тубдан ўзгаришга учрамаган ижтимоий муҳитдир. Ижтимоийликнинг турланиши даврлар алмашиниши демакдир.

А.Ориповнинг жуда кўп баҳсларга сабаб бўлган «Тилла балиқча» деган шеъри «Менга алам қилар, тилла балиқча Бир кўлмак ҳовуз деб билар дунёни...»⁶ деган ҳукм-хулоса билан якунланади. Шеърнинг рамзийлиги ўз йўлига, лекин уни шу ҳолида тушунишга уриниб кўрайлик: яъни умри кўлмакда хас ва ушоқ еб ўтган балиқчани кўз олдимизга келтирайлик. Дарҳақиқат, унинг шу ҳовузчадан бошқа биладиган дунёси йўқ, чунки туғилибдики, шу ерда яшайди, улғайибдики, яна айни кўлмакда. У ўзга сувларни бир бор кўрган бўлсайди, дунёнинг кенг ва рангбаранглигига дуч келарди. Йўқда. Демак, тилла балиқчанинг дунё тўғрисидаги тасавури шу ҳовуздан нарига ўтолмайди. (Аслида, бу унинг нуқсонини эмас, балки аччиқ қисмати дир). Худди шундай инсон ҳам ўз даврининг фарзандидир. Таъбир жоиз бўлса, даврни ҳовузга қиёс этсак, инсон унинг бағрида сузиб юрган балиқчадир. Кўринадики, инсон шахси кўп жиҳатдан ўз даврининг маҳсули: давр кайфияти, йўналиши, ҳоли, умуман, қандайлиги инсонда унинг хатти-ҳаракатида акс этади. Буни ҳам биологик, ҳам психологик нуқтаи назардан асослаш мумкин. Чунончи, одамзоднинг биологик мавжудот сифатидаги озиғи ҳам, унинг организми қабул қилаётган дори-дармон ҳам, экологик муҳит ҳам у яшаётган давр «истеъмол»ига мувофиқдир. Инсон психологияси ҳам асосан давр психологиясининг бир парчаси сифатида намоён бўлади. Одамзоднинг мақсад интилишлари, ўй-фикрлари, қувонч ва ташвишлари, кечинмалари - ҳамма-ҳаммаси яна ўша даврга, даврнинг муаммоларига жудаям боғлиқ ҳолда туғилади. Ойбек ўз ижодининг аввалида, яъни Чўлпонга эргашиб, андак ҳазин шеърлар ёзиб юрган вақтида эмас, балки анча кейин - қачонки ҳаётда социализм тўла ғалаба қозонган ва социалистик метод ягона ижодий услуб дея тан олинган, қолганлари ҳаётдан сиқиб чиқарилган, адабиётга партия йўл-йўриқ бериб турган

- Lituz.com

Elektron kitoblar

**To'liq qismini Shu tugmani
bosish orqali sotib oling!**